

Belgeo

Revue belge de géographie

2 | 2009

Third Belgian geographers' days

Stadsvernieuwing en utopie in Brussel : van ideaal naar realiseerbaar ?

Urban regeneration and utopia in Brussels: from ideal to feasible

Sofie Vermeulen

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/belgeo/8753>

DOI : 10.4000/belgeo.8753

ISSN : 2294-9135

Éditeur :

National Committee of Geography of Belgium, Société Royale Belge de Géographie

Édition imprimée

Date de publication : 30 juin 2009

Pagination : 187-204

ISSN : 1377-2368

Référence électronique

Sofie Vermeulen, « Stadsvernieuwing en utopie in Brussel : van ideaal naar realiseerbaar ? », *Belgeo* [Online], 2 | 2009, Online op 21 mai 2013, geraadpleegd op 19 avril 2019. URL : <http://journals.openedition.org/belgeo/8753> ; DOI : 10.4000/belgeo.8753

Ce document a été généré automatiquement le 19 avril 2019.

Belgeo est mis à disposition selon les termes de la licence Creative Commons Attribution 4.0 International.

Stadsvernieuwing en utopie in Brussel : van ideaal naar realiseerbaar ?

Urban regeneration and utopia in Brussels: from ideal to feasible

Sofie Vermeulen

Inleiding

A century during which the vast majority of the world's population will have to live in urban environments cries out for images of the good city.
(Friedmann, 2000, p. 464)

- 1 Op dit moment leeft meer dan 50 % van de wereldbevolking in een stad of stedelijke omgeving (VN, 2008). Daarnaast verhoogt de steeds intensere interstedelijke competitie tussen steden, waarbij grootschalige stads(vernieuwings)projecten meer en meer onderwerp worden van een op economische leest geschoeide city-marketing en city-branding, om als stad een competitieve positie in de globale economie te vrijwaren (o.a. Swyngedouw *et al.*, 2003).
- 2 Een heel aantal studies heeft inmiddels aangetoond dat deze economisch geïnspireerde logica rond stadsvernieuwing niet in alle gevallen leidt tot de aanvankelijk vooropgestelde doelstellingen zoals het verhogen van sociale cohesie, sociale mix, de heropwaardering van binnensteden en wijken, het verhogen van tewerkstelling en opleidingsniveau, enz. (o.a. Brenner & Theodore, 2002 ; Swyngedouw *et al.*, 2002 ; Moulaert *et al.*, 2003 ; Fainstein, 2008). Een belangrijk aspect is te wijten aan het gebrek van kwaliteit tijdens het visievormingsproces in stadsprojecten, wat belangrijke implicaties heeft op de uiteindelijke ontwerpen.
- 3 Met het boek De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Witboek (Boudry *et al.*, 2003), dat we verder het Witboek stedenbeleid noemen, werd in Vlaanderen

een kader geschetst om stadsontwikkeling (en dus stadsprojecten) naar een hoger kwalitatief niveau te tillen. Dit Witboek stedenbeleid vormt ook de basis van het huidige beleid. Het besluit luidt dat goede stadsprojecten een breed gedragen stadsvisie materialiseren. Maar hoe verhouden visievorming en het ontwerpen van stadsprojecten zich tot elkaar ? Dat ontwerp en verbeelding elkaars muze zijn, lijkt evident. In het Witboek stedenbeleid werd het concept visievorming echter onderontwikkeld. Ondanks het veelvuldig aanhalen van het begrip visie wordt dit concept nergens concreet omschreven of geoperationaliseerd. Daarnaast spreekt men eveneens over een stadsprogramma, een stadsplan, enz. : andere bewoordingen op het niveau van het concrete om zo'n stadsvisie vorm te geven. We stellen vast dat de nadruk in stadsvernieuwing zoals beschreven in het Witboek stedenbeleid, zeer snel verschuift naar het projectniveau. Op die manier kan het legitimiteitsaspect in het gedrang komen, want wanneer een achterliggende visie in het project slechts een beperkt (gemeenschappelijk) draagvlak heeft, zal dit verdere implicaties hebben op het succes van het project, tijdens en na de realisatie ervan. Wanneer we aannemen dat visievorming gestoeld is op een proces waar een heel aantal ideale toekomstscenario's gegenereerd worden, is het nadien nodig om af te tasten hoe dit ideaal, dat vaak onmogelijk lijkt, omgezet kan worden naar het haalbare.

- 4 De hypothese in dit onderzoek luidt dat wanneer die visie krachtig, wervend en breed gedragen is, de visievorming rond stadsprojecten steunt op een aantal idealen, waarden, op enkele dromen. Een breed gedragen visievormingsproces kan op die manier de kwaliteit en legitimiteit van stadsprojecten verhogen, en dus tot succesvolle stadsprojecten leiden.
- 5 Om de materialisering van het ideale beter te begrijpen, vinden we interessante aspecten in een kader dat opgebouwd is rond de concepten utopie, heterotopie en visievorming. Visievorming draait immers om het verbeelden van de toekomst, van toekomstscenario's. Waarom utopie en heterotopie ? In de eerste plaats zijn de stad en het concept utopie doorheen de geschiedenis en zeker in het domein van de stadsplanning en ruimtelijke ordening, steeds met elkaar verbonden geweest (zie o.a. Harvey, 2000 ; Hall, 1988 ; Fishman, 1982 ; Eaton, 2002). Met zijn wereldberoemde *Utopia* (1514) formuleerde de Engelse humanist Thomas More een scherpe kritiek op de heersende maatschappij via een verhaal over een betere stad en samenleving (Manuel & Manuel, 1979 ; Levitas, 1990). Samen met auteurs als Campanella (*Città del Sole*, 1623) en Francis Bacon (*The New Atlantis*, 1627) zet More in de bloei van de Renaissance de maakbaarheid van de samenleving en de stad bovenaan op de agenda. De utopie als politiek-sociale categorie bestond eveneens in ontelbare gemeenschapsprojecten waarin het samenleven op een andere manier in de praktijk werd getest (zie o.a. Harvey, 2000, Miles, 2008). Ook in de Westerse planningstradities is het utopische - en vaak autoritaire - karakter van modernistische masterplanning van o.a. Wright (Broadacre city), Le Corbusier (La Ville Radieuse) en Howard (The Garden City) niet weg te denken. De pejoratieve connotatie die het woord met zich mee brengt, is onder andere daaraan te danken (Levitas, 1990). Is het dan wel nuttig om het utopische als plan van het ideale te zoeken in de realisatie van stadsprojecten vandaag de dag ?
- 6 Hoe verder men zich in een realisatieproces bevindt hoe meer pragmatisme overheerst. Het is immers dan dat beslissingen gemaakt moeten worden. Wanneer komt een stadsproject op de politieke agenda, wie bezit genoeg macht, kennis en leiderschap om dit te doen, waar komen financiële middelen vandaan, welke belangen spelen mee, als ze al

worden aangesproken, hoe spelen bewoners en passanten mee in het beslissingsproces, hoe zwaar wegen wettelijke beperkingen, welke ontwerpinstrumenten, -methodieken en -procedures worden gehanteerd... Kortom : hoeveel blijft er over van de achterliggende visie ? Hoeveel wordt effectief geïmplementeerd, en welke zijn de kwaliteitsverhogende of -verlagende factoren ?

- 7 Aan de hand van drie cases trachten we na te gaan of er utopische en heterotopische aspecten aanwezig zijn in enkele hedendaagse stadsprojecten in Brussel. Brussel heeft immers een schrijnend gebrek aan een toekomstvisie (Corijn, 2006 ; Magosse & Calay, 2006). Het artistiek-sociale en interculturele stadsproject de Zinneke Parade blijkt een sterke voorbeeldfunctie te hebben, de inplanting van het internationale kunstencentrum WIELS staat model voor een project dat ingeplant werd in een bestaande wijk, en de herbestemming en renovatie van het Rijksadministratief Centrum vormt een interessant sluitstuk doordat waarschijnlijk een geheel nieuwe wijk voor ongeveer 1000 nieuwe bewoners zal ontwikkeld worden. De actieve participatie van bewoners tijdens de ontwikkeling van een mogelijk ontwerp in dit project, was bovendien een extra motivatie om na te gaan in hoeverre utopie en een kwalitatief stadsproject kunnen samenhangen. Hoewel de aard van de drie cases zeer verschillend is, en de vergelijkbaarheid ervan vragen kan opwerpen, gaat het hier om een eerste aftasten van de breedte van de toepasbaarheid van het analytisch kader voor relatief verschillende types projecten. Daarvoor baseren we ons op hoe stadsprojecten door o.a. Vlaams en Nederlands stedenbeleid in het algemeen begrepen worden als fysisch-ruimtelijke ingrepen, sociaal-artistieke en/of culturele projecten, of een combinatie van beiden. Vele Westerse steden trachten op die manier sociale cohesie te verhogen, en beogen een functionele en sociale mix in achtergestelde buurten. Onderzoek naar de positieve en negatieve neveneffecten van zulke beleidskeuzen, vormen zeker belangrijk onderzoek, maar komen hier niet aan bod.
- 8 Achtereenvolgens worden methodologie, theoretisch kader en resultaten van dit preliminaire onderzoek besproken. Dit artikel is een zeer beknopte neerslag van het vooronderzoek (Vermeulen, 2007). Momenteel wordt hierop verder gewerkt, nl. (1) op het verfijnen van het analytisch kader en (2) de toepassing en bruikbaarheid ervan meer cases, geselecteerd in het Internationaal Ontwikkelingsplan voor Brussel dat eind 2007 gelanceerd werd door de Brusselse regering.

Methodologie

- 9 Het analytische kader steunt op zowel primair als secundair literatuuronderzoek uit een interdisciplinaire waaier van werk uit de stadsgeografie, stadsstudies, politieke en sociale wetenschappen, *utopian studies* aangevuld met filosofisch werk. Via een aantal concepten trachten we het (on)mogelijke aspect van de utopie te koppelen aan het mogelijke van een (gerealiseerd) stadsproject, via een aantal kantelmomenten. Utopie, heterotopie, visie en stadsproject vormen vier centrale knooppunten op die as.
- 10 De preliminaire empirische analyse baseert zich op kwalitatief onderzoek via een vergelijkende case-study van 3 Brusselse stadsprojecten. Na literatuurstudie rond de gebruikte concepten, konden een aantal elementen naar voren geschoven worden om dit te operationaliseren. Op basis van context, procesevolutie en visievorming, werd elk project gescreend op volgende aspecten, afgeleid van de voorgestelde concepten. Voor elk project werd context, procesevolutie, visie-ontwikkeling en opvallende

kenmerkend nagegaan. Op basis van een aantal terugkomende aspecten en functies van de concepten die centraal staan in het theoretische kader, werd een operationalisering doorgevoerd om deze verschillende cases te toetsen op :

- De criteria van een goed stadsproject, zoals de jury stadsvernieuwingsprojecten Vlaanderen ze hanteert en beschreven in het vervolg van het Witboek stedenbeleid¹ (Boudry *et al.*, 2006) : voldoet het project ?
  - Hoe verhoudt visievorming zich tot legitimiteit in het project ?
  - Welke in de literatuurstudie gevonden heterotopische aspecten vinden we terug in de case ?
  - Welke in de literatuurstudie gevonden utopische aspecten vinden we terug in de case ?
- 11 Dit laat ons toe om via het geconstrueerde analytische model te achterhalen hoe het utopische terug te vinden is in huidige stadsprojecten in Brussel. De empirische data werden verzameld via literatuurstudie en desktop-research, interviews met sleutelactoren in de betrokken projecten, analyse van beleidsdocumenten en persartikels, nota's van bewonerscommissies en een analyse van twee documentaires².

Van utopie naar stadsproject : drie kantelmomenten

- 12 Het Griekse woord utopie bestaat uit het ons alom bekende *topos* (plaats) en het voorvoegsel *u* wat een samentrekking is van *eu* (goed) en *ou* (niet). Bijgevolg verwijst de utopie naar een goede plaats maar ook – letterlijk – naar een niet-plaats, of zoals het meestal wordt geïnterpreteerd, naar een niet-bestaande of een onmogelijke plaats (Levitas, 1990 ; Sargent, 1994).
- 13 In *The concept of Utopia* toont sociologe Ruth Levitas via grondig literatuuronderzoek naar het gebruik van de term door zowel liberale en marxistische theoretici aan, dat een aantal aspecten en functies van het concept steeds weer terug komen. De utopie verwijst naar een ideaal, steunt op de verbeelding, het verlangen en de hoop, kan fungeren als een kritiek op de heersende omstandigheden in een bepaalde samenleving of situatie, en kan via die kritiek een kiem voor verandering in zich dragen en dus een katalysator zijn voor die verandering (Levitas, 1990). Maar de utopie is ook inherent verbonden aan het onmogelijke. Net zoals zij wordt geformuleerd in de toekomst, bevindt zij zich meestal ook elders in de ruimte, ze maakt geen deel uit van het nu (Polak, 1961). Is zij dan enkel bestemd voor de dromers onder ons ?
- 14 Wanneer we het ideaaltypische karakter van de utopie erkennen, merken we dat zij op de toekomst gericht is maar gegrond is in de realiteit én dat zij een sterke drager is van bepaalde principes en waarden die voor iemand of een groep mensen belangrijk zijn. Om sociale veranderingen in de maatschappij goed te begrijpen, is het nodig de betekenis van deze idealen te kennen (Van der Burg, 1998).
- 15 Om een verband tussen utopie (en het onmogelijke) en een gerealiseerd stadsproject te leggen, benadrukken we zes opvallend weerkerende karakteristieken van het door de Franse filosoof Foucault gevormde concept *heterotopie* vanuit zijn perceptie, en vanuit de betekenissen door anderen gegeven. We combineren hier Foucault's interpretatie van het concept, en belichten welke betekenissen het concept later kreeg in meer cultureel, antropologisch, architectuur- en planningsonderzoek kreeg. Foucault zelf beschrijft in een radio-uitzending en een lezing (Foucault, 1967) de heterotopie, of letterlijk de andere plaats als een *verzetplegend knooppunt* (1), een *contraplaats* (2), en een *gerealiseerde utopie* (3) (Foucault, 1967 ; Johnson, 2006 ; De Cauter & Van Steelant, 2001). Dit laatste laat ons toe

een verband te leggen tussen het onmogelijke typerend voor het concept utopie, naar de gerealiseerde utopie waarover Foucault spreekt bij het identificeren van de heterotopie. In culturele studies wordt het concept voornamelijk in verband gebracht met identiteitsvorming, verzetsacties en sociale uitsluiting om het belang van marginale plaatsen te duiden (Hetherington, 1997 ; Urbach, 1998). Gebaseerd op dit werk, vormt de *heterotopie* o.a. een plaats voor *conflict* (4), *het Andere* (5) en het leren omgaan met *diversiteit* (6) (Johnson, 2006 ; De Cauter & Dehaene, 2008). In andere literatuur zoals o.a. Soja (2000) en Vloeberghs (2006) verwijst heterotopie naar een plaats waarin derdewegbenaderingen gefaciliteerd worden. De confrontatie van alternatieve mogelijkheden wordt gefaciliteerd in zo'n heterotopische ruimte, alvorens te werken naar consensus, naar één specifieke wenselijkheid of mogelijkheid. Het aftasten van verscheidene toekomstbeelden van de stad, maakt het mogelijk meer complexe, doorwrochte, en onderbouwde scenario's te scheppen. Soja noemt de complexe combinatie van de reële ruimte (de stenen) en de ruimte als sociaalconstruct (de mensen), dan ook een *thirdspace*. Vertaald naar de stedenbouwkundige planningspraktijk, biedt zo'n heterotopische ruimte, een plaats waarin reële ontwerpen voor een stadsvernieuwingproject, geconfronteerd kan worden met een grondig begrip van de socio-economische ruimte waarin deze site zich bevindt.

- 16 In architectuur en planning vormt het door Foucault aangehaalde typologische aspect het uitgangspunt voor verschillende interpretaties (Urbach, 1998). Het vond zijn ingang via o.a. het werk van architect/urbanist Tschumi (1991). Heterotopische ruimten worden hier vaak begrepen als tussenruimte, en overlappen vaak met niet-plaatsen of *urban voids* in de stedelijke ruimte (Augé, 1991 ; Schane, 2000). Lieven De Cauter (2007 ; 2008) verbindt in een recente beschouwing, de heterotopie met de publieke ruimte en de culturele sfeer. Vertrekkende vanuit Hannah Arendts' tegenstelling tussen de publieke en private ruimte - de *agora* en de *oikos*, argumenteert hij dat daartussen zich een derde ruimte bevindt. Het is die ruimte die noch politiek, noch economisch is, en concludeert : deze tussenruimte is de ruimte van het spel. Het is dan ook deze ruimte die hij verbindt met het begrip heterotopie.
- 17 Een laatste betekenis die opduikt, is de verbinding tussen de heterotopie en de netwerkrimte (7) zoals o.a. Castells ze beschrijft, vertrekkende van Foucaults' idee dat de heterotopie niet enkele een plaats maar ook een (verzameling van) relatie(s) is. Daarop voortbouwend worden verbanden gelegd met de toenemende plaatsloosheid in hedendaagse westerse cultuur. Door een toenemende virtualiteit van globale financiële geldstromen, handelscontacten, informatietechnologie, daalt het belang van fysieke infrastructuur, argumenteren sommigen, en op die plekken manifesteert zich een gebrek aan sociale binding (zie o.a. De Cauter en Van Steelant, 2001). Tabel 1 geeft een overzicht van de hierboven beschreven kenmerken.

Tabel 1. Vergelijking opvallende kenmerken & functies van de gehanteerde concepten.

Concepten	Utopie	Heterotopie	Visie	(Stads)project
Uitgangspunt	More (1516) Levitas (1990)	Foucault (1967) De Cauter & Dehaene (2008)	Boudry et al. (2003)	Boudry et al. (2003 ; 2006)

Kenmerken & functies	<ul style="list-style-type: none"> • Verbeelding • Verlangen + hoop • Compensatie + escapisme • Kritiek – alternatief • Katalysator voor verandering • Onmogelijkheid 	<ul style="list-style-type: none"> • Verzetplegend knooppunt • Contraplaats • ‘Thirdspace’ • Culturele sfeer • Het Andere/ diversiteit • Gerealiseerde utopie 	<ul style="list-style-type: none"> • model stadsdebat • model 3-sporenplanning 	<ul style="list-style-type: none"> • Vernieuwend • Hefboomfunctie • Ruimtelijke planning & ontwerp • Kwaliteit & structuur • Participatie/co-productie • Publiek-private samenwerking • Realisatie
----------------------	---	---	--	---

Utopie en heterotopie : een eerste kantelmoment

- 18 Wanneer we deze aspecten van het concept utopie en heterotopie met elkaar verbinden, kunnen we een eerste kantelmoment definiëren : het onmogelijke, niet bestaande van de utopie, wordt gerealiseerd in de heterotopie. De kritische functie van de utopie wordt vertaald naar het verzetplegende aspect – verzet tegen bestaande cultuur. Het verband tussen verbeelding, droom, verlangen en hoop blijft in de heterotopische ruimte sterk overeind doordat zij zich in de culturele sfeer bevindt, waarin compensatie, escapisme, maar ook verbeelding een belangrijke plaats innemen. Tenslotte worden zowel utopie als heterotopie recent gesitueerd in de breuklijnen, de fragmentaties in de stad, ook wel *interstitial spaces* genoemd (o.a. Soja, 2000).

Utopie en visie : een tweede kantelpunt

- 19 Voor de conceptuele invulling van het begrip visie, vertrekken we van het model van het stadsdebat zoals Boudry *et al.* (2003) het formuleren. Een open visie, staat volgens het Witboek stedenbeleid in de eerste plaats voor een principe van dialoog dat aan de basis ligt van een de programmatie en het planningsproces op het niveau van stedelijk beleid, vertaald in concrete stadsprojecten. Op beide niveaus refereert visievorming naar een democratisch debat over de kwaliteit van de ruimte, duurzaamheid, over diversiteit, solidariteit en samenhang, over identiteit, over verschillende belangen van verschillende actoren en over hoe wordt omgesprongen met beschikbare middelen, tijd en ruimte (Boudry *et al.*, 2006). Merk op dat in dit model belangrijk werk over de introductie van diversiteit en participatie in stedelijke planningscontext zoals Healey's Collaborative planning (1997) en Towards cosmopolis van Sandercock (1998) weerklinkt. Visievorming wordt naast participatie en coproductie gezien als één van de drie sporen, waarop de strategische structuurplanning is gebaseerd (Van den Broeck, 2003). Verder wordt het begrip visievorming in het Witboek stedenbeleid slechts beperkt toegelicht.
- 20 Utopie en visie delen ook in vele opzichten gemeenschappelijk aspecten : beiden schetsen een toekomstbeeld, dat nog niet bestaat. Beiden zijn geworteld in de verbeelding, of ze nu ontstaan zijn vanuit een kritische, escapistische of compensatorische beschouwing of ervaring van de wereld. Wat beide concepten eveneens bindt stelt Pinder (2002), is dat wanneer alternatieven als ouderwets of ontoelaatbaar worden afgedaan, de capaciteit om

sociale verandering en andere stedelijke toekomsten te verbeelden en te conceptualiseren eveneens in vraag wordt gesteld. Concrete visievorming in stadsprojecten, is op die manier sterk afhankelijk van de utopische capaciteit van de betrokken actoren. Ondanks het feit dat het afdoen van iemands idee als onmogelijk (utopisch) een essentieel onderdeel is van vele onderhandelingsprocessen, pleit o.a. Harvey (2000) voor een dialectisch utopisme binnen de stedelijke planning, om een zo breed mogelijk veld van alternatieven met elkaar te confronteren zodat een meervoudige en complexe toekomstbeelden of visies op de stad kunnen ontstaan. Dat de utopie een hefboom nodig heeft om haar katalyserende functie te realiseren, om zo een (haalbare) visie te worden, is echter een belangrijk verschil tussen utopie en visie (Levitas, 1990). Wat zou zo'n katalysator dan kunnen zijn? Leggen we de hierboven beschreven karakteristieken van de heterotopie naast elkaar, komt zo'n tussenruimte, waarin alternatieven worden afgetast, wel in aanmerking om dit transformerende proces te faciliteren. Het is misschien wel hier, dat utopische wensbeelden, haalbare toekomstbeelden worden. Ook Anderson (2006) haalt aan dat de katalyserende functie van utopie kan vertegenwoordigd worden door bv. interventies te plegen in de heterotopische ruimte.

- 21 In de tweede plaats vervult een visievormingsproces ook een hefboomfunctie : het tast idealiter de mogelijkheden af binnen een bepaalde context met betrokken actoren, screent de haalbaarheid van een project, rekening houdend met beperkingen, maar dient ook een breed draagvlak creëren om gelegitimeerd te zijn bij het uitvoeren van de stadsprojecten in kwestie.

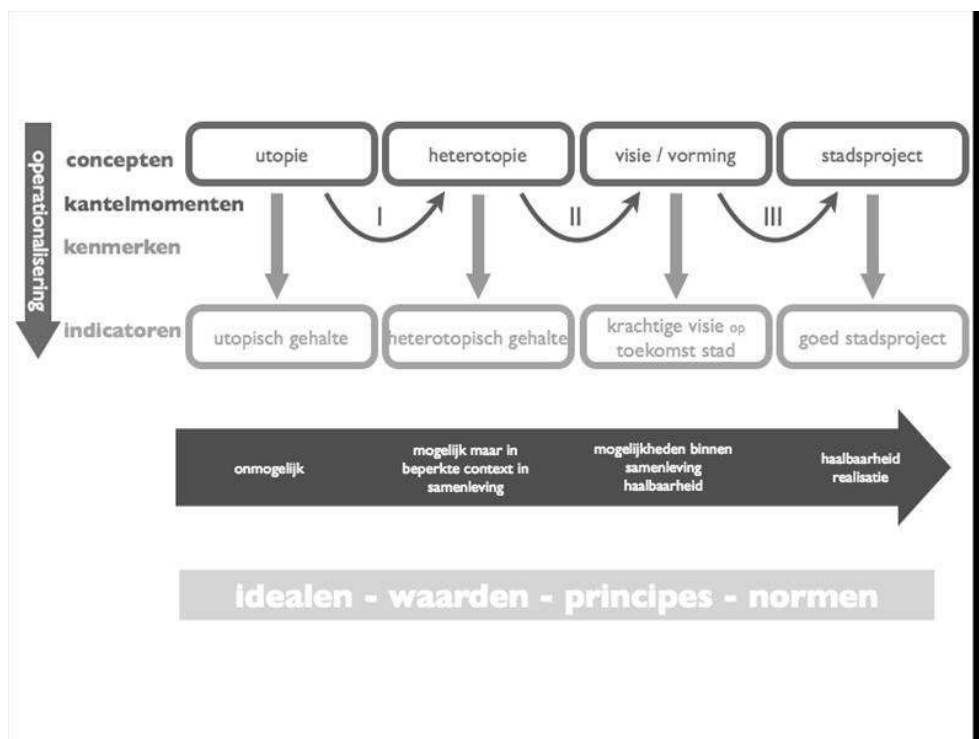
Een derde kantelmoment : visie en stadsproject

- 22 Een van belangrijkste punten die naar voor kwamen in dit onderzoek, is dat een goed stadsproject op allerlei manieren nauw verbonden is met visievorming. Visie gaat over een perspectief op lange termijn, waar de haalbaarheid en realisatie van een stadsproject centraal staan. Een stadsproject is de concrete materialisering van een visie binnen een gegeven maatschappelijke en stedelijke context.
- 23 Een open visie en een stadsproject gaan, zoals reeds gezegd, hand in hand in het stadsdebat. De realisatie van een visie op een stadsproject, en het project zelf, kunnen beschreven worden door een laatste kantelmoment. Het is geen lineair proces, maar evolueert wél steeds meer van een vraag rond haalbaarheid naar materiële realisatie via een proces van ontwerpend onderzoek³ en een model van driesporenplanning. Boudry *et al.* (2006) hanteren een aantal evaluatiecriteria of eindtermen waaraan een goed stadsproject volgens hen zou moeten voldoen, gebaseerd op reeds gerealiseerde stadsprojecten en praktijkervaringen van verschillende actoren. Het uitgangspunt voor deze eindtermen zijn waarden die reeds aan bod kwamen bij wat volgens dit model een open stadsvisie inhoudt : democratie, densiteit, duurzaamheid en diversiteit. Deze eindtermen werden ook gebruikt door het Stedenfonds om projectsubsidies toe te kennen aan kwalitatieve stadsprojecten. Een (zeer) goed stadsproject voldoet volgens dit model aan volgende voorwaarden :
- het is vernieuwend
  - het fungeert als hefboom voor duurzame ontwikkeling
  - het voldoet aan een hoogwaardige ruimtelijke planning en ontwerp
  - het ontwerp verbindt, verknoopt, verweeft en vult aan

- het is participatief en co-productief
  - het steunt op een privaat-publieke samenwerking (PPS), waarbij een effectieve meerwaarde gerealiseerd wordt
  - het wordt effectief gerealiseerd
- 24 Voor een uitgebreide toelichting van deze eindtermen verwijs ik naar *Inzet, opzet, voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen* (Boudry et al., 2006).
- 25 Visie en stadsproject hangen in die mate samen binnen dit model dat het aspect haalbaarheid en realiseerbaarheid steeds meer naar de voorgrond komt en doorweegt, zonder zwaar in te boeten aan het vooropgestelde ideaal dat aan de basis ligt. Wanneer de gehanteerde vertogen en methoden, de middelen en afspraken, de manieren waarop het idee, het ontwerp en/of het plan tot stand kwam, streven naar een maximale kwaliteit binnen elke eindterm, is de garantie op een kwalitatief hoogstaand stadsproject dat rekening houdt met haar inbedding in het geheel van de stad veel hoger. We merken dat, wanneer een stadsproject gedurende haar ontwikkeling, streeft naar legitimiteit en kwaliteit, het zeer dicht bij een aantal utopisch idealen komen te staan.
- 26 Vatten we voorgaande beschouwingen samen, dan kunnen we via de eerder besproken conceptuele kenmerken een aantal indicatoren om stadsprojecten te evalueren identificeren. Dit analytische kader en de manier waarop het gebruikt kan worden, wordt samengevat in figuur 1. Op basis van de hierboven aangehaalde kenmerken van elk concept, voeren we een operationalisering door zodat de gehanteerde concepten terug kunnen gevonden worden in de cases. Anderzijds vormen deze kenmerken de basis om de drie kantelmomenten die hierboven werden beschreven, te ontwikkelen. De overgang van het onmogelijke naar het mogelijke en haalbare, is tenslotte steeds gebaseerd op de omgevingsomstandigheden met hun intrinsieke waarden- en normensysteem.

Figuur 1. Analytisch kader en operationalisering indicatoren.

Drie Brusselse (stads)projecten

- 27 Bij de selectie van de stadsprojecten gingen we vooral op zoek naar projecten waarin een meer experimentele aanpak en een alternatieve manier van visievorming in het ontwerp vervat zitten, dan in meer traditionele stadsvernieuwing. Daarnaast streefden we naar een maximale (thematische) diversiteit tussen de drie projecten onderling. Het was vooral de bedoeling in dit initieel stadium van het onderzoek na te gaan of bovenstaand leesraster enige heuristische waarde had. De case-studies moeten dus worden opgevat als exploratief.
- A. De Zinneke Parade is een cultureel en sociaal-artistisch project, dat mogelijk een voorbeeldfunctie kan vervullen wat betreft de gehanteerde criteria voor een goed stadsproject, zoals ze hierboven werden beschreven. Qua schaal focust zij zich voornamelijk op de historische binnenstad (vijfhoek).
  - B. Het culturele project rond het kunstencentrum WIELS in een voormalig industriegebouw, onderdeel van een recent weggewerkte stadskanker, bevindt zich op de spanningsboog tussen de culturele sfeer en de gebouwde stad. Fysische ingrepen gaan hier samen met een culturele inzet, waarbij een combinatie van internationale kunst, herwaardering van industrieel patrimonium en de inbedding in het veel grotere projectontwikkelingsgebied Van Volxem rond Zuid-station, centraal staan. Dat het project ingeplant is in de achtergestelde wijk Laag-Vorst, vormt een belangrijk punt om de effecten en processen die het centrum er tweeweg brengt in de toekomst na te gaan.
  - C. Het herinrichtingsproject van het Rijksadministratief Centrum draait in de eerste plaats om heropwaardering van fysieke infrastructuur. Daarbij staat het implementeren van nieuwe huisvesting in de zeer dun bevolkte wijk RAC/ Congres (< 200 inwoners), het versterken van het stedelijk weefsel en de bescherming van modernistisch patrimonium centraal. De manier waarop het project op de politieke agenda kwam en de ontwerpfase verliep, was dan ook nieuw omwille van het brede overleg met alle betrokken actoren (overheden, ontwikkelaars, bewoners).
- 28 In dit onderzoek werd de context van elke case geschetst, gevolgd door een analyse van de betrokken visies en de vormingsprocessen ervan doorheen de projectevolutie. Daarna werd telkens systematisch nagegaan of de hierboven heterotopische aspecten en utopische aspecten terug te vinden waren. Hier volgt slechts een zeer beknopte situering en de resultaten van het preliminaire onderzoek.

De Zinneke Parade, Brussels Hoofdstedelijk Gewest

- 29 Toen in de aanloop naar het jaar 2000 vaststond dat Brussel één van de 8 culturele hoofdsteden van Europa zou worden, ontstond o.a. de eerste Zinneke Parade. Ongeveer 4000 Brusselaars namen deel aan deze kleurrijke en niet-gemotoriseerde parade in de historische binnenstad van Brussel. De parade zelf bracht toen ongeveer 300.000 toeschouwers op de been, en wordt sindsdien elke 2 jaar georganiseerd. Voor de materiële en logistieke ondersteuning wordt samengewerkt met de verschillende betrokken overheden (o.a. gemeenten en gewest) en een aantal bedrijven op Benelux-niveau. Structurele middelen ontbreken echter (Wielant, 2001; Vermeulen, 2007). Bewoners en kunstenaars uit verschillende wijken van het gewest, slaan de handen in elkaar om zelfstandig een creatief project uit te werken rond een collectief gekozen thema. In dit stadsproject draait het echter niet enkel om het creatieve product (*de parade*

). Door middel van samenwerking wordt getracht ruimte en tijd te scheppen voor ontmoeting, en op lange termijn een netwerk op te bouwen tussen deelnemers onderling. Er wordt intensief gewerkt rond het leren omgaan met het Andere en het ontwikkelen, formuleren en aftasten van een gemeenschappelijke visie op de verschillende deelprojecten per werkgroep. Via deze sterk met elkaar verweven deelprojecten en niveaus, wil deze parade de rijkdom van de multiculturele identiteit van Brussel publiek tonen. Kortom : verbeelding, ontmoeting, reflectie op eigen identiteit en die van Brussel als cosmopolitische stad, creativiteit, leren omgaan met stedelijkheid, met het Andere... zijn enkele belangrijke ingrediënten (Wielant, 2001 ; Vermeulen, 2007).

- 30 De Zinneke Parade voldoet kwalitatief aan 6 van de 7 criteria van wat voor Boudry *et al.* (2006) een *goed* stadsproject is. Zowel een krachtige visie op het project én krachtige visie op Brussel sprongen sterk in het oog. Een heel aantal heterotopische aspecten komen aan bod in dit project : de Zinneke Parade manifesteert zich in de culturele sfeer, kan gezien worden als een verzetplegend knooppunt door de ontmoeting tussen zeer verschillende groepen en visies en het kritisch zijn op de manier waarop Brussel gedacht, beleefd en georganiseerd wordt. De nadruk op diversiteit, democratie, duurzaamheid en het omgaan met het Andere en het Vreemde, wordt hoog in het vaandel gedragen. In de opbouw naar de parade toe, kan hiermee op een ludieke manier geëxperimenteerd worden. Ook elementen als verbeelding, verlangen naar een betere toekomst, het kritisch zijn op de actuele omstandigheden in Brussel op multicultureel, sociaal en politiek vlak, het streven naar verandering, zijn allen utopische aspecten die hier sterk doorwegen. Dit project is een succesvol project dat een voorbeeldfunctie inneemt wat betreft de experimentele manier waarop het telkens weer ontwerpen gerealiseerd wordt. Het ideale en utopische – zoals het hierboven werd getypeerd – is in dit *goede* stadsproject volgens het gebruikte model zeer sterk aanwezig.

Kunstencentrum WIELS, Vorst

- 31 Wiels, het internationale kunstencentrum in Vorst, vlakbij het Zuidstation, opende in mei 2007 zijn deuren. Het centrum, gehuisvest in het pas gerenoveerde Blomme-gebouw, wil de leemte op vlak van internationale hedendaagse kunst opvullen in Brussel, waarbij ze eveneens tijdelijke atelier-residenties aanbiedt voor bezoekende kunstenaars uit binnen- en buitenland. Door te kiezen voor de renovatie van het gebouw, kiest de projectleiding en het gewest voor de bescherming van industrieel patrimonium. Daarnaast werkt het centrum samen met een 200-tal lokale verenigingen om kunstbeleving bij jongeren te ondersteunen, en anderzijds op kleine schaal tewerkstelling aan te bieden in het museum (Vermeulen, 2007 ; de Bot, 2006).
- 32 Het centrum bevindt zich in de achtergestelde wijk Laag-Vorst (COSMOPOLIS, 2008), in de gemeente Vorst, op de grens met gemeente Sint-Gillis. Tegelijkertijd bevindt het kunstencentrum zich in twee belangrijke gewestelijke ontwikkelingsgebieden : het *gebied van gewestelijk belang Van-Volxem* (GGB nr. 7) en *hefboomgebied Zuid* (nr. 3). Bovendien bevindt het centrum zich op de voormalige 6 ha grote brouwerij-site Wielemans-Ceuppens, nu eigendom van 1 bouwpromotor die de bouw van 6 ecologisch geïnspireerde kantoortorens (20.000m² vloeroppervlakte) voorziet, waarvan 2 reeds opgeleverd werden. De reactie van de vastgoedmarkt zal de verderzetting van het passiefbouw-concept bepalen (BrusselsGreenTech, 2009).

- 33 De renovatie en inplanting van het centrum werd in besloten kring (gemeente, bouwpromotor, projectleiding, gewest) beslist. Over de binneninrichting van het centrum werd beslist via een architectuurwedstrijd, gejureerd door dezelfde beperkte kring. Een breed draagvlak van bewoners ontbreekt hier, waardoor de legitimiteit van het project sterk in vraag kan gesteld worden. Over de impact van een mogelijk elitair georiënteerd kunstenproject in deze achtergestelde wijk, werd geen publiek debat gevoerd. Toekomstig onderzoek zal de implicaties van het project op de wijk moeten duiden. Van hoogwaardige ruimtelijke planning en ontwerp kan men slechts spreken op het architecturale en stedenbouwkundige aspect, en dan uitsluitend wat betreft de site zelf, en niet omtrent de omgeving. Socio-economische doelstellingen werden bovendien slechts beperkt in rekening gebracht. Men kan dus niet expliciet spreken over een verbindend en verknopend project op wijkniveau.
- 34 Een krachtige visie voor het project zelf is sterk aanwezig in de beperkte kring van de betrokken projectleiding en publieke overheden. Wat betreft visievorming rond Brussel, focust men via internationale hedendaagse kunst op een hoofdzakelijk (internationaal) toerisme. Ondanks de aandacht voor lokale educatie en tewerkstelling, is dit van relatief lage prioriteit (Snauwaert, 2006 ; Vermeulen, 2007).
- 35 In een preliminaire evaluatie beantwoordt het project aan 3 van de 7 criteria voor een goed stadsproject. De integratie van met lokale verenigingen wat betreft tewerkstelling, is een element van globale visievorming en vernieuwing. Men vult daarnaast een ontbrekende niche wat betreft hedendaagse internationale kunst in Brussel in, en ondersteunt de recente aandacht voor bescherming van industrieel patrimonium. Dit laatste kan gezien worden als een hefboom voor duurzame ontwikkeling, maar het succes van het project zal bepalend zijn voor de duurzame inplanting in de wijk. Verder onderzoek moet uitwijzen of dit deelproject structureel wordt opgevolgd en verstevigd. (De bouw van kantoorloft gebaseerd op passiefbouw, kan als vernieuwend beschouwd worden, maar wordt slechts aarzelend geïmplementeerd en geëvalueerd op basis van vastgoedmarktlogica (BrusselsGreenTech, 2009). Een gebrek aan draagvlak bij lokale bewoners kan mogelijk verhuiseffecten sorteren op wijkniveau, en verlaagt de legitimiteit ervan aanzienlijk.
- 36 Heterotopische aspecten vinden we voornamelijk terug in de culturele major van dit project, aangezien kunst meestal te maken heeft met verzet, subversie, het omgaan met het Andere, het zoeken naar alternatieve visies, enz. Wanneer we kijken naar het ontwerp en de planning van het project zelf, vinden we een aantal vernieuwende verzetselementen terug in de keuze voor renovatie en patrimoniumbescherming in plaats van gebruikelijke afbraak en nieuwbouw. De zeer sterke top-down aanpak van ontwerp en planning, bovendien in zeer beperkte kring, suggereert dat andere belangen sterk meespeelden, o.a. omtrent de volledige ontwikkeling van het gebied waarin het kunstencentrum ligt. Het ontbreken van breed publiek debat versterkt dit vermoeden. Heterotopische aspecten zijn op niveau van ontwerp en planning slechts zeer beperkt terug te vinden in dit project.
- 37 Utopische ingrediënten zijn eveneens niet talrijk.
- 38 Dat het project op een *ideaal, verbeelding, verlangen en hoop* steunt, gaat op voor enkele van de betrokken actoren (overheden en projectleiding), maar is toch enigszins ondergeschikt aan een grote hoeveelheid pragmatisme omtrent de valorisatie van het gebied, blijkt uit een documentaire (Augustijnen, 2004). Daarnaast werd geen structureel en open overleg

georganiseerd met bewoners omtrent hun wensen m.b.t. het project. Door de aandacht voor samenwerking met lokale verenigingen, blijkt een beperkte intentie te bestaan om als *katalysator* voor o.a. de nijpende jeugdwerkloosheid (*kritiek op heersende omstandigheden*) in de wijk te fungeren, maar zij verklaart zelf daar weinig mee te willen doen (Snauwaert, persoonlijke communicatie, juni 2006). Tijdens de ontwerpfase werd overigens niet voor *onmogelijke* doelstellingen geopteerd, wat duidt op een zeer pragmatische invulling ervan.

Herbestemming van het Rijksadministratief Centrum, Brussel

- 39 De momenteel leegstaande 6 ha grote site van het Rijksadministratief Centrum situeert zich net binnen de Brusselse vijfhoek, vlak naast het cultuurcentrum Kruidtuin, en ligt op de grens van de stad Brussel en de gemeente Sint-Joost-ten-Node. De modernistisch geïnspireerde gebouwen daterend van de jaren 50, boden plaats aan ca. 10000 ambtenaren maar werden in 2000, n.a.v. asbestsanering ontruimd. Op de jarenlange leegstand volgde de sluiting van lokale handelszaken in de wijk, de verkommering van de publieke tuin en het daaronder gelegen treinstation Congres en trok de site kleine criminaliteit aan wegens o.a. een daling van dagelijkse passanten (BRAL, 2007 ; MapRac, 2004 ; Moritz, persoonlijke communicatie, mei 2007). Omwille van de ontwikkeling van deze site tot een stadskanker, volgde een relatief succesvolle mobilisatie van een 200-tal bewoners(groepen), sympathisanten, planners, architecten en academici, door middel van 2 debatten (Delmotte & Hubert, 2009). Vervolgens werden 2 intensieve creatieve workshops georganiseerd, waarin op basis van een uitgebreide diagnose alternatieve voorstellen en ontwerpen voor de site werden uitgedacht, met een overkoepelende globale visie. Die was gebaseerd op de integratie van stedenbouwkundige en architecturale karakteristieken van de site, de socio-economische problematiek van de (omliggende) buurt(en) en het nijpende huisvestingstekort op gewestelijk niveau (Moritz, persoonlijke communicatie, mei 2007 ; MSA + Ateliers Lion, 2006). Wanneer de regering opdracht gaf een indicatief richtschema op te stellen voor de concrete herbestemming van de site, rekening houdend met de wettelijke bestemmingsvoorschriften, worden de meeste van deze voorstellen uit de workshops opgenomen in het document, via breed overleg tussen de betrokken overheden, de vertegenwoordiging van bewonersgroepen, het planningsbureau en de bouwpromotoren.
- 40 Dit wil zeggen dat op stedenbouwkundig vlak zowel de voorschriften van het Gewestelijk Bestemmingsplan (GBP) als die van het Gewestelijk Ontwikkelingsplan (GewOP) worden geïntegreerd in het ontwerp van het richtschema. Het GBP (2001) verplicht voor de site het gewest om min. 35 % huisvesting te voorzien, en moeten er buurtwinkels, kantoren, productieactiviteiten en voorzieningen van collectief belang of openbare diensten komen. Daarnaast moet de stedelijke vormgeving van de gehele site beschermd en versterkt worden, en meer zichtbaar toegankelijk gemaakt worden voor zwakke weggebruikers (Gebied van Gewestelijk Belang, nr. 11, In GBP, 2001). In het gewestelijk ontwikkelingsplan (GewOP) staat de site als hefboomgebied Kruidtuin ingekleurd, een prioritaire interventiezone voor het gewest, waarbij een integrale aanpak nagestreefd wordt om het betrokken problematische gebied te hervitaliseren (GewOP, 2001). Daarnaast stelde het uiteindelijke Richtschema het behoud van de publiek tuin voor, het verhogen van toegankelijkheid en versterken van verbindingen met omgeving, een

gevarieerd gebruik site, een functionele en sociale mix, en een reconversie en valorisatie van het erfgoed in plaats van volledige transformatie (MSA, 2006).

- 41 De doelstellingen die door bewonersgroepen en planbureau werden gesteld, zouden uiteindelijk geformaliseerd worden in een wettelijk stedenbouwkundig kader – het richtschema is immers niet bindend voor overheden – maar dit bleek achteraf toch niet het geval te zijn. De projectontwikkelaars konden omwille van de trage administratieve procedures alsnog bouwvergunningen aanvragen voordat de beleidsopties uit het richtschema in een wettelijk kader werden geïmplementeerd (BRAL, 2009). De renovatie van de site gebeurt daardoor in verschillende fasen waarbij de prioriteiten liggen bij de renovatie van de kantoren in de Financietoren (opgeleverd in 2007) en ondergrondse parking. De in het GBP (2001) voorziene ontwikkeling van min. 35 % huisvesting, buurtwinkels en openbare diensten worden op de lange baan geschoven, waardoor een globale visie op de ontwikkeling van de site sterk in het gedrang komt. Dit laatste is bovendien in tegenstrijd met de herontwikkeling van de site als stedenbouwkundig geheel, zoals in het GBP voorgeschreven werd⁴. De herbestemming en renovatie is op dit moment nog niet gerealiseerd en is nog onderhevig aan verscheidene vergunningsaanvragen (BRAL, 2009).
- 42 Passen we de criteria van een goed stadsproject toe, kunnen we stellen dat het inderdaad vernieuwend is (invulling instrumenten, participatie- en overlegpraktijken, globale visievorming rond herbestemming site...), en beoogde het ontwerp effectief een hefboomfunctie voor duurzame ontwikkeling, zowel op wijkniveau (huisvesting, buurtwinkels, publieke ruimte) als op gewestelijk niveau (o.a. kantoren, mobiliteit). Het ontwerp en de ruimtelijke planning van de site zijn inderdaad van een hoogwaardige kwaliteit en worden breed gedragen door de meeste betrokken actoren (uitgezonderd de bouwpromotor), door o.a. de participatie en coproductie die werd bereikt in de verschillende workshops. Door de globale visie, verbindt het ontwerp zowel architecturale, stedenbouwkundige, als socio-economische doelstellingen. Er bestond eveneens samenwerking tussen publieke en private sector, maar we kunnen hier niet spreken van een effectieve meerwaarde. Dat de vergunningsaanvraag relatief makkelijk verkregen kan worden, omwille van een dysfunctioneel wettelijk stedenbouwkundig kader, is een relatief vaak gebruikte strategie in de ruimtelijk planning (o.a. Swyngedouw, 2007). Tenslotte komt dit project niet in aanmerking voor het criterium van de realisatie. Kortom : het ontwerp beloofde een zeer goed stadsproject, maar de realisatie ervan werpt – op dit moment – allerlei beperkingen op.
- 43 Qua heterotopische aspecten in de ontwerpfase, kunnen we de mobilisatie door bewonersgroepen, planners & academici rond de herbestemming beschouwen als een verzetplegend knooppunt. De debatten, ontwerp-workshops en de uiteindelijke opstelling van het Richtschema die volgden op de leegstand in 2000, tonen dat hier zowel de idee van contraplaats, het omgaan met het andere en het element subversie een belangrijke plaats hadden tijdens deze ontwerpfase. Via het participatieve ontwerp van het richtschema werd getracht een alternatief te zoeken voor de bestaande instrumenten en procedures (gebruikelijke bestemmingsplannen, openbaar onderzoek...), wat duidelijk verwijst naar een derde-wegbenadering, en het zoeken naar een ideale situatie. Het heterotopische gehalte van het project ligt relatief hoog is voor de ontwerpfase. Het utopisch gehalte is ook hoog : de ontwerpfase steunt immers sterk op het *verlangen* naar een nieuwe herbestemming van de site en *hoop* op de implementatie en realisatie ervan. Dit wordt gedragen door de ca. 200 betrokkenen om via het verbeelden van een

alternatief toekomstproject (MAPRAC & Richtschema), via een experimentele manier een alternatieve en integrale herbestemming te ontwerpen voor de site.

- 44 Ondanks het risico op het doorwegende belang (*onmogelijkheid vr implementatie alternatief ontwerp*), werd getracht om via deze instrumenten en procedures getracht een kiem voor verandering te zaaien in het huidig planningsbeleid in Brussel, tijdens de ontwerpfase van een grootschalig vernieuwingsproject. Aangezien het Richtschema momenteel nog niet geïmplementeerd is, kunnen we echter niet spreken van een succesvolle afloop van dit project. Deze analyse heeft dus enkel betrekking op de ontwerpfase van het richtschema.

Algemeen besluit

- 45 Het transformatieproces van een (onmogelijke) visie (*het utopische*) naar de realisatie van een stadsproject, konden we beschrijven door middel van 3 kantelmomenten. Heterotopieën bieden experimentele ruimten om de mogelijkheden van utopische ideeën en de toepasbaarheid van alternatieven uit te testen en af te tasten. Een breed gedragen visievorming belichaamt de voorgestelde ideeën en maakt de realisatie van een *goed* stadsproject, zoals beschreven door het Witboek stedenbeleid, mogelijk, weliswaar binnen de grenzen van het haalbare. Dit conceptuele kader blijkt bruikbaar te zijn om stadsprojecten te evalueren op kwaliteit, op de visie/vorming en op een aantal heterotopische en utopische aspecten. De vergelijkende gevalstudie toont aan dat wanneer een project voldoet aan de eindtermen van een goed stadsproject zoals Boudry *et al.* (2006) het voorstellen, een stadsproject een hoger utopisch gehalte bezit. De utopie als abstracte categorie blijkt krachtige elementen en potentieel te bezitten om een goede stadsprojecten te ontwerpen en te formuleren. De kwaliteit en het succes van stadsprojecten, lijkt immers in grote mate afhankelijk te zijn van een krachtige visievorming gebaseerd op een veelheid aan ideeën en alternatieven, om zo doorheen dominante denkkader en -planningspraktijken te breken.
- 46 De vraag rijst meteen, of er inderdaad 3 kantelmomenten te onderscheiden zijn, en hoe deze zich verhouden tot elkaar. Welke plaats hebben controverse, spanning, conflict en dissensus in dit proces en vormen zij misschien wel een 4de kantelmoment ? In welke mate verhouden pragmatisme en visievorming zich tot elkaar ? Een tweede vraag focust op de transformatie van het onmogelijke naar het mogelijke : is deze overgang effectief te beschrijven in een lineair proces ? We suggereren dat de verhouding tussen stadsproject, stadsvisie en stadsdebat zoals Boudry *et al.* (2006) voorstellen, aangevuld kan worden met een doordreven visievormingsproces, gebaseerd op utopische en heterotopische aspecten, als een instrument om denkkaders en ontwerppraktijken in stadsvernieuwing en de ontwikkeling van stadsprojecten, te doorbreken. Momenteel worden de gebruikte concepten en hun onderlinge verbanden verfijnd in lopend doctoraatsonderzoek. Dit wordt getest aan de hand van de evolutie van verscheiden grootschalige stadsprojecten, opgenomen in het recent gelanceerde Plan voor Internationale Ontwikkeling (PIO) in Brussel.

BIBLIOGRAPHIE

- ANDERSON B. (2006). "Transcending without transcendence: utopianism and an ethos of hope", *Antipode*, 19, 4, pp. 691-710.
- AUGÉ M. (1992), *Non-lieux. Une introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Paris, Le Seuil.
- BRENNER N. & THEODORE N. (eds.) (2002), *Spaces of Neoliberalism. Urban restructuring in North America and Western Europe*, Oxford, Blackwell Publishing.
- BOUDRY L., CABUS P., CORIJN E., DE RYNCK F., KESTELOOT C., & LOECKX A. (2003), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden*. Witboek, Brussel, Project Stedenbeleid, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- BOUDRY L., LOECKX A., VAN DEN BROECK J. (red.) (2006), *Inzet, opzet, voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen*, Antwerpen-Apeldoorn, Garant.
- BRAL (11 januari 2007), *Persbericht. Woningen in de Financietoren voor een beter Richtschema*, Retrieved April 27, 2000, from <http://bralvzw.be>.
- BRAL (2009), *Persconferentie 11/02/2009. Bral, ARAU, IEB en wijkcomité vragen globaal visie over RAC*, Retrieved on 12/02/2009, from <http://www.bralvzw.be>.
- BRUSSELSGREENTECH (17 april 2009), *Cit BLATON introduceert het eerste echte passieve kantoor in Brussel*, Retrieved on 22/2/2009, from <http://www.brusselsgreentech.be>.
- DE CAUTER L. & DEHAENE M. (eds.) (2008), *Heterotopia & the City. Public Space in a Postcival Society*, Oxford, Routledge.
- DE CAUTER L. & DEHAENE M. (2007), *Inleiding. De openbare ruimte als themapark. Thesen voor een theorie van disneyficatie*, Lezing op het Stadscolloquium Het publieke van de openbare ruimte, 8 juni 2007.
- DE CAUTER L. & VANSTEELANT H., (2001), "Michel Foucault. Over andere ruimten", *Dat is architectuur*, pp. 391-395 [gedeeltelijke vertaling van *Des espaces autres*].
- DELMOTTE F. & HUBERT M. (eds.) (2009), *Cahier n° 8. La cité administrative de l'Etat ; Schémas directeurs et action politique à Bruxelles*, Cahiers de la Cambre, Bruxelles, ISACF - La Cambre & La lettre volée.
- CORIJN E. (2006), "Building the capital of Europe as a heterotopia", *Bruxelles l'Européenne. Capitale de qui ? Ville de qui ?*, Les cahiers de la Cambre-Architecture, Bruxelles, Hein C., ISACF-La Cambre et La Lettre Volée, Nouvelle serie n° 5. pp. 52-66.
- EATON R. (2002), *De ideale stad en de niet-gebouwde omgeving*, Antwerpen, Mercatorfonds.
- FAINSTEN S. (2008), Mega-projects in New York, London and Amsterdam, *International Journal of Urban and Regional Research*, 32, 4, pp. 768-785.
- FISHMAN R. (1982), *Urban Utopias in the Twentieth Century : Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, Le Corbusier*, Cambridge, MIT Press.
- FOUCAULT M. (1967), *Des Espaces autres. Hétérotopies*, Retrieved on 7 June, 2007 from <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.fr.html>.

- Gewestelijk Bestemmingsplan [GBP] (1991) (Online), Retrieved April 27, 2007, from <http://geowebas1.ci.irisnet.be/PRAS>.
- Gewestelijk Ontwikkelingsplan [GeWop] (2001) (Online), Retrieved May 7, 2007, from http://stedenbouw.irisnet.be/spelregels/ontwikkelingsplannen/het-gewestelijk-ontwikkelingsplan-gewop-1?set_language=nl
- HALL P. (1988), *Cities of Tomorrow*, Oxford, Basil-Blackwell.
- HARVEY D. (2000), *Spaces of hope*, University of California Press, California.
- HEALEY P. (1997), *Collaborative Planning : Shaping Places in Fragmented Societies*, London, Macmillan.
- HETHERINGTON K. (1997), *The badlands of modernity. Heterotopia & social ordering*, London, Routledge.
- HEYNEN H., LOECKX A. & VAN HERCK K. (2001), *Dat is architectuur : sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, Rotterdam, Uitgeverij 010. [Onvolledige vertaling van *Des espaces autres*].
- JOHNSON P. (2006), Unravelling Foucault's different spaces, *History of the Human Sciences*, 19, 4, pp. 75-90.
- LEVITAS R. (1990), *The concept of utopia*, Simon & Schuster International group-Philip Allan, London.
- MAGOSSE R. & CALAY V. (2006), *Imagining the capital of Europe*, Paper presented at the Brussels and Europe conference, Borchette-centrum, Brussels, 18-19 december 2006.
- MANUEL F. E., & MANUEL F. P. (1979), *Utopian Thought in the Western World*, Cambridge, Massachusetts, Basil Blackwell.
- MAPRAC (2004), *Plannen voor het Rijksadministratief Centrum* (Online), Retrieved April 27, 2007, from <http://www.maprac.org>.
- MSA + ATELIERS LION (2006), *Richtschema. Hefboomgebied n° 6 Kruidtuin*, Retrieved March, 15, 2006 from <http://www.cae-rac.be> [Ontwerp].
- MILES M. (2008), *Urban Utopias. The built and social architectures of alternative settlements*, London, Routledge.
- MOULAERT F., RODRÍGUES A. & SWYNGEDOUW E. (eds.) (2003), *The globalized city. Economic restructuring and Social Polarization in European Cities*, Oxford, Oxford University Press.
- MORE T. (1516), *Utopia* [Elektronic version], Retrieved on February 2008, from www.gutenberg.org.
- PINDER D. (2002), "In defence of utopian urbanism : imagining cities after the 'end of utopia'", *Geografiska Annaler B*, 84, 3 & 4, pp. 229-241.
- POLAK F. (1961), *The image of the future*, Elsevier, Amsterdam.
- SARGENT L.T. (1994), "The three faces of Utopia Revisited", *Utopian Studies*, 5, 1, pp. 1-37.
- SANDERCOCK L. (1998), *Towards Cosmopolis : Planning for Multicultural Cities*, Chichester, John Wiley.
- SHANE D.G. (2005), *Recombinant Urbanism : Conceptual Modeling in Architecture, Urban Design & City Theory*, Chichester, John Wiley & Sons.
- SOJA E. (2000), *Thirdspace*, Oxford, Blackwell Publishers.
- SWYNGEDOUW E., MOULAERT F., RODRIGUEZ A. (2002), "Neoliberal Urbanization in Europe : Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy", *Antipode*, 34, 3, pp. 542-577.

- SWYNGEDOUW E. (2007), "The post-political city", in BAVO (ed.), *Urban Politics Now. Re-imagining democracy in the neoliberal city*, Rotterdam, NAi Publishers, pp. 58-76.
- URBACH H. (1998), Writing architectural heterotopia, *The Journal of Architecture*, 3, 4, pp. 347-354.
- UNITED NATIONS (2008), *World Urbanization Prospects. The 2007 Revision. Highlights* (No. ESA/P/WP/205), New York, United Nations, Economic & Social Affairs.
- TSCHUMI B. (1991), *Architecture and disjunction*, Cambridge, MIT Press.
- VAN DER BURG W. (1998), *Het belang van idealen. Een programmatische verkenning*, 17 p. (Zie ook *The Journal of Value Inquiry* 1997, pp. 23-27),
- VERMEULEN S. (2007), *Een onderzoek naar de utopie en hedendaagse stadsprojecten in Brussel. Cases : de Zinneke Parade, WIELS en het Rijksadministratief Centrum*, onuitgegeven licentiaatsthesis, VUB.
- VLOEBERGHES E. (2006), *Creative interventions of the urban. About playful, utopian and serious politics in new artistic urban movements*, onuitgegeven masterthesis, VUB-Cosmopolis, Master in European Urban Cultures.
- WIELANT C. (2001), "La rue est à nous ! Zinneke, une parade créative à Bruxelles", Brussel, Lezarts-urbains.

NOTES

1. BOUDRY *et al.* (2006), *Inzet, opzet, voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen*, Antwerpen-Apeldoorn, Garant.
2. *La cité administrative. Histoire(s) d'une utopie à vendre* (Yves Cantraine, 2006) & *Une femme entreprenante* (Sven Augustijnen, 2004), WIELS.
3. Voor meer toelichting verwijst ik naar Schreurs, in BOUDRY *et al.* (2006), pp. 118-131.
4. Voor een uitgebreide beschrijving van de case, zie VERMEULEN (2007), pp. 79-86.

RÉSUMÉS

Vandaag de dag staan stadsprojecten centraal in stadsvernieuwing en stedelijke visie- en beeldvorming. De relatie tussen visie enerzijds en de realisatie van projecten anderzijds, blijft echter problematisch. In Brussel merken we dat de visie van het gewest in het domein van de stadsplanning – en dus dat wat betrekking heeft op de gebouwde ruimte – grotendeels onzichtbaar, niet transparant of tegenstrijdig is. In dit artikel gaan we dieper in op de relatie tussen visionaire doelstellingen en het effectieve ontwerp van stedelijke ruimtes. Eerst ontwikkelen we een analytisch kader om verbeeldingsprocessen te evalueren en om de kwaliteit en legitimiteit van stadsprojecten te evalueren. De concepten utopie en heterotopie worden gebruikt om de relatie te beschrijven tussen het onmogelijke enerzijds en meer pragmatische aspecten van een goed stadsproject en een krachtige visie op de toekomst van de stad anderzijds. Het tweede doel in dit artikel is het analyseren van de relaties tussen de gebruikte concepten, en het nagaan van de toepasbaarheid ervan. Deze relaties kunnen beschreven worden als drie met

elkaar verbonden registers : utopie, heterotopie, visie en project. Drie Brusselse cases worden geëvalueerd op de kwalitatieve aspecten van wat een goed stadproject is, zoals beschreven in het boek *De eeuw van de stad*. Over stadsrepublieken en rastersteden. Witboek. (Boudry et al., 2003). De cases worden eveneens geëvalueerd op het onderliggende visievormingsproces, de heterotopische aspecten en hun utopische potentieel. Vergelijking tussen de drie cases toont aan dat : hoe meer stadsprojecten voldoen aan de kwaliteitscriteria van een goed stadproject, hoe meer utopisch potentieel ze in zich dragen. Een opvallend en uitdagend besluit is, dat de concepten utopie en heterotopie sterke elementen in zich dragen om een duurzame en krachtige visie omtrent stadsprojecten en stadsvernieuwingprojecten in Brussel te ontwikkelen. Huidig onderzoek focust op het verfijnen van deze kantelmomenten en het toepassen ervan op meer cases, die geselecteerd werden uit het Plan voor Internationale Ontwikkeling voor Brussel, voorgesteld door de Brusselse Regering in 2007.

Urban projects are central to contemporary urban regeneration and urban visioning/imagining. However, the relationship between vision and the realisation of projects remains problematic. In most of the discipline of urban planning in Brussels -and thus part of the built environment- the vision remains largely invisible, opaque or contradictory. In this article we intend to clarify the relationship between the visionary aims and the actual design of urban spaces. A first focus lays on the imagining process through the development of an analytical framework to qualify and legitimize urban projects. Utopia and heterotopia will be used to coin the relationship between the abstract character of the impossible and more pragmatic elements of a good urban project and a powerful urban vision. The second objective of the article is an analysis of interfaces/connections between different concepts and their use in practices. These connections can be described by looking at three interfaces in the chain: utopia- heterotopia-vision-project. Three Brussels cases are evaluated on their qualitative characteristics of a good urban project as described in *The century of the city*. City republics and grid cities, the Flemish White Paper for Urban Policy (Boudry et al., 2003), the subject visioning process, heterotopian characteristics and underlying utopian potential. Mutual comparison of these cases showed that if an urban project responds to more qualitative criteria of a good urban project, the higher its utopian potential is. One of the most remarkable and challenging conclusions is that concepts like utopia and heterotopia comport strong elements to deploy a sustainable and powerful vision on urban (renewal) projects in Brussels. Further research includes fine tuning of these turning points and a more elaborate application on more cases from the international development zones-plan proposed by the Brussels Capital Region.

INDEX

Keywords : urban development projects, visioning, spatial planning, utopia, heterotopia, Brussels

Trefwoorden stadsprojecten, visievorming, ruimtelijke planning, utopie, heterotopie, Brussel

AUTEUR

SOFIE VERMEULEN

Doctoraatstudente verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB) binnen de onderzoeksgroep Cosmopolis. City, culture & Society, departement Geografie ; Onderzoekster en docent aan de Erasmushogeschool Brussel (EhB) in de opleiding Stedenbouw in het departement

Industriële Wetenschappen & Technologie, Sofie.Vermeulen@vub.ac.be ;
Sofie.Vermeulen@docent.ehb.be